

بررسی وضعیت نشر کتاب در استان خراسان

(۱۳۷۷-۱۳۷۳)^۱

محمد رضا حسنی^۲

چکیده: تحقیق حاضر وضعیت نشر استان خراسان را طی دوره‌ای پنج ساله از ۱۳۷۳ تا ۱۳۷۷ با تکیه به آمارهای موجود و بررسی وضعیت ناشران به تصویر می‌کشاند. ابزار تحقیق در مورد جامعه ناشران پرسشنامه بوده و سایر اطلاعات مورد نیاز از کتابشناسی‌ها و منابع آماری جمع‌آوری شده است. با توجه به نتایج تحقیق، استان خراسان از نظر میزان رشد طی دوره پنج ساله سیر نزولی داشته است. عمده ناشران از کار خود رضایت کامل نداشته‌اند. همکاری دولت در امر تبلیغ، ایجاد نظام اطلاع‌رسانی برای ناشران، و ایجاد مرکز توزیع با نرخ دولتی و... از مهم‌ترین پیشنهادهای این تحقیق به شمار می‌آیند.

مقدمه

انتشار کتاب در هر جامعه از شاخص‌های عمده رشد فکری و معنوی است و نشر به‌عنوان فعالیتی فرهنگی از شاه‌رگ‌های حیاتی جامعه پویا و روبه پیشرفت است. امروزه میزان انتشار کتاب در هر جامعه به‌عنوان یکی از ملاک‌های پیشرفت و توسعه یافتگی محسوب می‌شود. متأسفانه کشورهای جهان سوم در زمینه تولید و مصرف کتاب مانند سایر زمینه‌ها از کشورهای توسعه یافته فرسنگ‌ها فاصله دارند. این کشورها با دارا بودن نزدیک به هشتاد درصد جمعیت جهان فقط ۳۰ درصد کتاب‌های جهان را تولید و منتشر کرده‌اند. در این کشورها به علت

۱. برگرفته از: محمد رضا حسنی، «بررسی وضعیت نشر کتاب در استان خراسان (۱۳۷۱-۱۳۷۳) و ترسیم وضعیت مطلوب». به راهنمایی علی شکویی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۸.

۲. کارشناس ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی

پایین بودن سطح کتابخوانی تقاضا برای کتاب پایین است و پایین بودن تقاضا عامل بازدارنده افزایش عرضه و تولید کتاب است. بنابراین عرضه و تقاضای کتاب به جای اینکه محرک فعالیت باشند مسبب رکود و نزول یکدیگرند.

نشر ایران نیز در طی عمر کوتاه خود همواره با مشکلات عدیده‌ای دست به گریبان بوده و با فراز و نشیب‌های گوناگون برخاسته از تحولات اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، و پیشرفت‌های فنی مواجه بوده است. این مشکلات مانع از شکل گرفتن مؤسسات انتشاراتی بزرگ به معنای واقعی خود بوده و به تعطیل شدن بسیاری از مؤسسات انتشاراتی منجر شده است. عمده مشکلات حاکم بر نشر ایران هنوز لاینحل باقی مانده و سیاست‌های مختلف دولتی و راه‌کارهای متعدد دست‌اندرکاران نشر، گره عمده‌ای را نگشوده است.

استان خراسان به‌عنوان مقام سوم نشر کشور زمینه مناسبی برای تحقیقی علمی به شمار می‌آید. با توجه به اینکه نشر خراسان نیز از نظر سیر کلی، تابع نشر کل کشور بوده و مشکلات مشترکی را با نشر کشور دارد.

تحقیق حاضر برآن است تا با بررسی نشر استان خراسان، تصویر نسبتاً جامع و دقیق از وضعیت نشر این استان به‌دست داده و با نظرخواهی از ناشران، به‌عنوان قطب اصلی تولید کتاب برخی از مشکلات این استان مورد بررسی قرار گیرد.

روش پژوهش

روش تحقیق حاضر پیمایشی است. اطلاعات مورد نیاز در مورد جامعه آماری ناشران با استفاده از پرسش‌نامه و سایر اطلاعات لازم با استفاده از کتابشناسی‌های موجود جمع‌آوری شده است. جامعه آماری ۱۰۱ ناشر از ۲۰۷ ناشر استان خراسان شامل می‌شود که در واقع ناشرانی هستند که حداقل یک عنوان کتاب منتشر کرده‌اند. اطلاعات از طریق آمار توصیفی تحلیل شده است.

تعریف عملیاتی اجزای پژوهش

- ناشران فعال: ناشرانی که سالانه بین ۱۰ تا ۲۰ عنوان کتاب منتشر کرده‌اند.
- ناشران پرکار: ناشرانی که بین ۲۰ تا ۶۰ عنوان کتاب در سال منتشر کرده‌اند.
- ناشران خرده پا: ناشرانی که سالانه کمتر از ۱۰ عنوان کتاب منتشر می‌کنند.
- ناشران بزرگ: ناشرانی که سالانه بیش از ۶۰ عنوان کتاب منتشر می‌کنند.

تجزیه و تحلیل یافته‌ها

مروری بر وضعیت ناشران و عنوان‌های انتشار یافته در استان خراسان

تا پایان سال ۷۷ در مجموع ۲۰۷ ناشر در استان خراسان جواز نشر دریافت کرده‌اند. این آمار شامل کلیه ناشرانی است که از اولین سال صدور جواز نشر از سوی اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان خراسان، یعنی سال ۶۹، جواز دریافت کرده‌اند. از این تعداد در سال ۷۷ در مجموع ۱۰۱ ناشر به نشر کتاب پرداخته‌اند (حداقل ۱ عنوان). طی دوره پنج ساله، هر ساله بیش از ۲۰ ناشر جواز نشر دریافت کرده و حدود ۱۰ ناشر با بازار نشر خداحافظی کرده‌اند.

ناشران خراسان از نظر میزان عناوین منتشر شده در سال سیر نزولی داشته‌اند. در سال ۷۷ نسبت به سال ۷۳، از تعداد ناشران فعال ۲ ناشر کاسته شده و تعداد ناشران پرکار از ۸ به ۵ نزول کرده و ۳ ناشر بزرگ استان نیز زیر ۶۰ عنوان اثر منتشر کردند. عمده ناشران پرکار و بزرگ استان را ناشران دولتی تشکیل می‌دهند. این امر تا حدودی نشان دهنده وضعیت اقتصادی نامناسب ناشران است که خود برخاسته از وضعیت بازار نشر است (جدول ۱)

جدول ۱. ناشران پرکار استان خراسان و تعداد عناوین منتشر شده (۱۳۷۷-۱۳۷۳)

سال	۱۳۷۳	۱۳۷۴	۱۳۷۵	۱۳۷۶	۱۳۷۷	نام ناشر
استان قدس (به‌نشر)	۱۱۸	۸۷	۶۸	۵۷	۵۸	
بارید *	۲۵	۵	۱	۱۲	۲	
بنیاد پژوهش‌های اسلامی	۷۵	۶۰	۵۶	۳۶	۳۷	
ترانه *	۲۱	۵	۶	۳	۶	
جهاد دانشگاهی	۵۲	۴۱	۵۷	۵۹	۳۷	
جهان اندیشه کودکان *	۶۳	۲۱	۲۹	۱	۱	
دانشگاه امام رضا (ع)	۲۰	۱۸	۲۱	۱۵	۱۲	
دانشگاه فردوسی	۴۰	۲۷	۳۶	۳۷	۲۵	
گام الکترونیک *	۳۶	۱۸	۲۳	۱۴	۲۲	

با ورود ناشران دارای مدارج تحصیلی بالاتر در حوزه نشر، ناشران استان خراسان روبه تخصصی شدن گام برداشتند به گونه‌ای که ۲۲ ناشر را با گرایش‌های خاص می‌توان مشاهده کرد. از نظر تعداد عناوین منتشر شده، استان خراسان طی دوره پنج ساله رشد کمی داشته است. این رشد در سال ۷۳ حدود ۱۵ درصد بوده که به ۸/۰ درصد در سال ۷۶ و رشد منفی ۲- در سال ۷۷ می‌رسد.

از نظر موضوعی بیشترین تعداد عناوین در حوزه دین با متوسط سالانه ۱۰۰ عنوان قرار داشته، و ادبیات و مهندسی در مرتبه‌های بعدی قرار گرفته‌اند. حوزه رایانه در تمام سال‌ها با رشد

همراه بوده و حوزه‌های دین، قرآن و ادعیه، کمک درسی و کشاورزی به استثنای سال ۷۷ افزایش داشته‌اند. این امر نشان از گرایش ناشران به سوی کتاب‌های درآمدزا دارد (جدول ۲).

جدول ۲. فراوانی عنوان‌های منتشر شده استان خراسان به تفکیک موضوع (۱۳۷۳-۱۳۷۷)

موضوع	سال	۱۳۷۳	۱۳۷۴	۱۳۷۵	۱۳۷۶	۱۳۷۷	جمع	متوسط عنوان	رتبه نسبی
دین		۶۵	۹۴	۹۹	۱۱۵	۹۸	۵۰۱	۱۰۰	۱
ادبیات		۸۶	۷۶	۶۰	۷۸	۸۶	۳۸۶	۷۷	۲
مهندسی		۴۷	۷۶	۸۸	۵۶	۵۶	۳۲۳	۶۵	۳
پزشکی		۴۳	۳۰	۳۹	۶۸	۴۸	۲۲۸	۴۶	۴
کودکان		۴۱	۵۴	۴۴	۲۴	۵۱	۲۱۴	۴۳	۵
قرآن و ادعیه		۱۸	۱۶	۵۶	۶۴	۵۰	۲۰۴	۴۱	۶
علوم اجتماعی		۵۰	۲۵	۲۶	۲۴	۴۰	۱۶۵	۳۳	۷
کشاورزی		۲۹	۲۷	۳۷	۴۷	۲۳	۱۶۳	۳۲	۸
درسی و کمک‌درسی		۱۵	۳۰	۲۸	۴۲	۴۰	۱۵۵	۳۱	۹
تاریخ و جغرافیا		۳۳	۳۷	۳۳	۲۳	۲۳	۱۴۹	۳۰	۱۰
علوم طبیعی		۳۰	۳۱	۳۳	۲۴	۲۵	۱۴۳	۲۹	۱۱
رایانه		۱۶	۱۸	۲۶	۲۸	۲۹	۱۱۷	۲۳	۱۲
کلیات		۱۸	۱۹	۳۰	۱۸	۱۸	۱۰۳	۲۱	۱۳
فلسفه و روانشناسی		۱۶	۲۳	۱۷	۱۳	۲۲	۹۱	۱۸	۱۳
هنر و ورزش		۱۴	۱۵	۲۱	۱۵	۱۵	۸۰	۱۶	۱۵
زبان		۲۰	۱۴	۵	۸	۱۱	۵۸	۱۲	۱۶
جمع		۵۷۱	۵۸۵	۶۴۲	۶۴۷	۶۳۵	۳۰۸۰	۶۱۶	-

از نظر برخورداری از تسهیلات دولتی، ۷۸ درصد ناشرانی که کتاب منتشر کرده‌اند به‌طور متوسط ۲ بار، هر بار ۲۰۰ بند کاغذ دریافت کرده‌اند و ۵۴ درصد به‌طور متوسط ۱ بار از وام ویژه ناشران استفاده کرده‌اند (جدول ۳).

جدول ۳. میزان دریافت کمک‌های دولتی توسط ناشران استان خراسان

وام			کاغذ			
متوسط درصد بهره	متوسط مدت بازپرداخت (ماه)	متوسط دفعات	درصد دریافت‌کنندگان	متوسط مقدار (بند)	متوسط دفعات	درصد دریافت‌کنندگان
۱۰	۱۵	۱	۵۴	۲۰۰	۲	۷۸

در نظر گرفتن این امکانات از علل اصلی افزایش غیرمنتظره تعداد ناشران در سال‌های اخیر می‌باشد. سیر نزولی درصد افزایش تعداد عنوان‌ها، نشان از عدم موفقیت این طرح بوده است. اشباع بازار از انبوه کتاب‌های بدون هیچ ویژگی خاص که نه خریداری می‌یابند و نه فضایی برای به نمایش درآمدن در کتابفروشی‌ها به‌دست می‌آورند همه پیامد این سیاست‌هاست.

از نظر مدت زمان صرف شده برای تولید کتاب به طور متوسط بعد از دریافت از نویسنده و ویراستاری تا زمان ورود به بازار هفت ماه و نیم به طول می‌انجامد. از این مدت زمان بیش از ۴ ماه مربوط به مجوز چاپ، مجوز ترخیص و تهیه کاغذ یارانه‌ای می‌باشد. این در حالی است که زمان معمول برای فروش کتاب آن‌هم در صورت فروش حدود ۲۱ ماه است (جدول ۴).

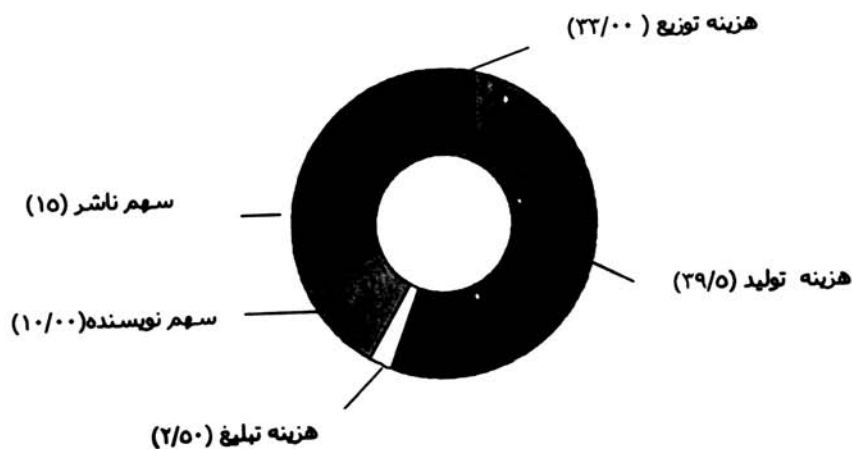
جدول ۴. متوسط مدت زمان صرف شده برای مراحل مختلف نشر (روز)

حروفچینی	فیلم و زینک	مجوز چاپ	تهیه کاغذ	چاپ و صحافی	مجوز ترخیص	جمع
۴۶	۲۷	۶۶	۵۲	۴۱	۱۰	۲۳۲

با توجه به موارد فوق ذکر این نکته ضروری است که هر چه زمان غیر قابل استفاده ماندن یک سرمایه طولانی‌تر شود به همان نسبت هزینه فرصت از دست رفته فرد زیادتر می‌شود، یا به عبارتی فرد از سودی که می‌توانسته طی مدت زمان مورد نظر برخوردار شود، محروم می‌گردد. به عنوان مثال اگر متوسط هزینه تولید یک کتاب را ۱۰,۰۰۰,۰۰۰ ریال به حساب آوریم بر اثر غیر قابل استفاده ماندن این سرمایه به مدت هفت ماه و نیم با توجه به نرخ بهره بانکی ۵۲۰,۰۰۰ ریال و با توجه به نرخ بازار آزاد ۲,۱۰۰,۰۰۰ ریال زیان به ناشر وارد شده است. با توجه به مدت زمان فروش یعنی ۲۱ ماه، ناشر از سرمایه خود طی این مدت ۳,۰۰۰,۰۰۰ ریال سود به دست می‌آورد. بهره بانکی این سرمایه طی مدت ۲۱ ماه برابر با ۱,۵۷۵,۰۰۰ یعنی حدود یک دوم سود فروش کتاب و با توجه به بهره متعارف بازار ۶,۳۰۰,۰۰۰ یعنی حدود دو برابر سود فروش کتاب خواهد بود.

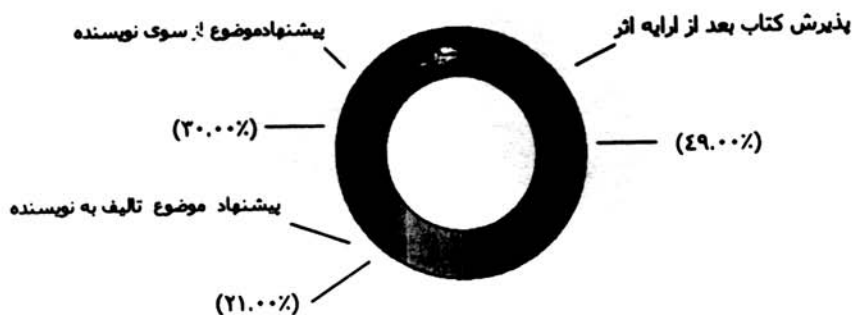
با این مثال نتیجه می‌گیریم که اگر ناشر با توجه به کمبود پول در بازار هیچ فعالیت اقتصادی در زمینه نشر نداشته باشد بیش از میزان موجود می‌تواند درآمد داشته باشد. از نظر هزینه‌های کتاب بیشترین هزینه را بعد از تولید، توزیع با ۳۳ درصد به خود اختصاص می‌دهد. در حال حاضر عمده‌ترین مشکل ناشران جدا از مسائل فرهنگی و عادت به مطالعه مسئله توزیع کتاب است که به علت نظام ناسالم بازار و فقدان تشکیلات منظم و بزرگ پخش، صرف وقت، سرمایه، و نگرانی فراوانی را برای ناشر در پی دارد. این رقم بالا برای توزیع، از سهم سود ناشر می‌کاهد.

کمترین هزینه با ۲/۵ درصد به تبلیغ اختصاص دارد که به طور متوسط این هزینه برای یک کتاب ۵۰۰,۰۰۰ ریال خواهد بود. این در حالی است که امروزه تبلیغ از عوامل اصلی بازاریابی محسوب می‌شود. البته با توجه به سودآور نبودن کتاب، ناشران قدرت بیشتر برای تبلیغ ندارند (نمودار ۱).

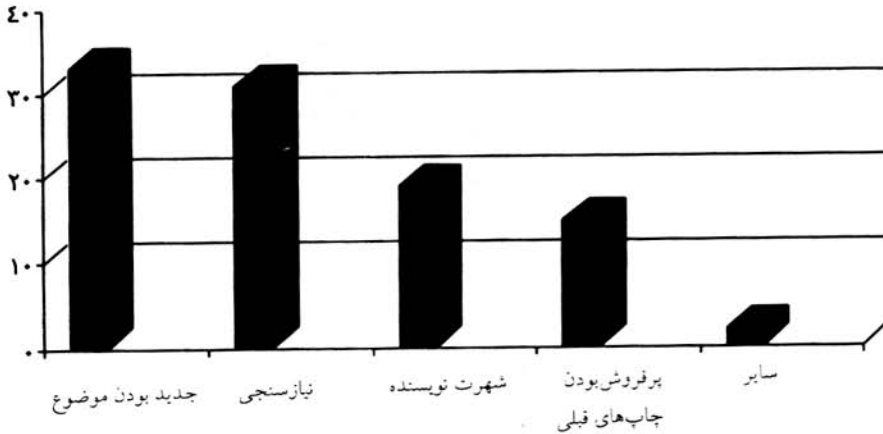
نمودار ۱. توزیع هزینه‌های کتاب از ابتدا تا پایان نشر در استان خراسان

از نظر مجموعه‌سازی، ناشر مجموعه‌ساز به معنای واقعی در استان خراسان وجود ندارد. فقط ۵ ناشر حداکثر دو مجموعه را که بیشتر کمک آموزشی است منتشر کرده‌اند. مجموعه‌سازی نشان از خلاقیت ناشر و نیازسنجی وی در جامعه دارد و علاوه بر اینکه به ناشر هویتی ممتاز می‌بخشد، در شکل‌گیری سلیقه مخاطبان و ارتقای فرهنگ کتاب‌خوانی نیز سهم به‌سزایی دارد. از نظر روش‌های پذیرش انتخاب کتاب، قریب ۵۰ درصد ناشران بیشترین اولویت را به پذیرش کتاب بعد از ارائه اثر داده‌اند. (نمودار ۲) این امر نیز مانند مورد قبل حاکی از آماده‌خواری و عدم خلاقیت ناشران است. پیشنهاد موضوع یا عنوان برای تألیف از سوی ناشر نشان خلاقیت ناشر بوده و علاوه بر دلگرمی بیشتر مؤلف به تألیف به علت اطمینان از نشر اثر، گوشه‌ای از خلاءهای موجود جامعه را نیز می‌پوشاند.

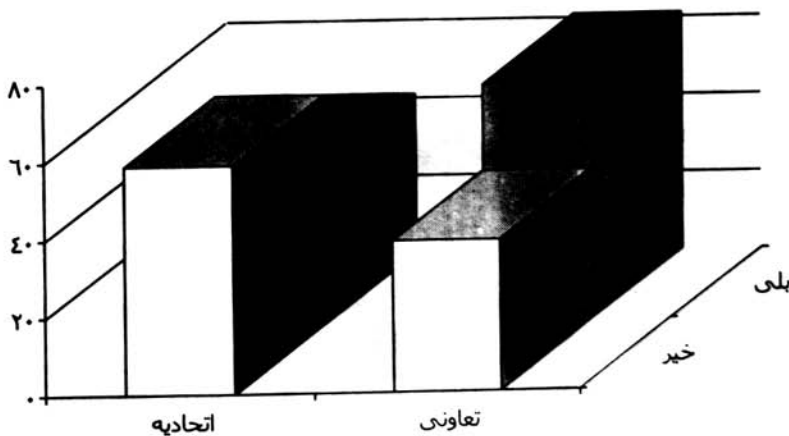
نمودار ۲. میزان استفاده از روش‌های مختلف پذیرش کتاب برای نشر توسط ناشران استان خراسان

از نظر ملاک‌های پذیرش کتاب برای نشر، جدید بودن موضوع با ۳۳ درصد و نیازسنجی در جامعه با اولویت‌های اول و دوم در سطوح بعدی قرار دارند. (نمودار ۳) این آمار بسیار امیدوار کننده بوده و امید می‌رود که از مرحله ذهنی و پرآوردها و گمانه‌ها خارج شده و به مرحله عینی برسد. اگر نیازسنجی‌های ناشران متکی بر تحقیق باشد مطمئناً نتیجه دقیق‌تری به دست خواهد آمد.

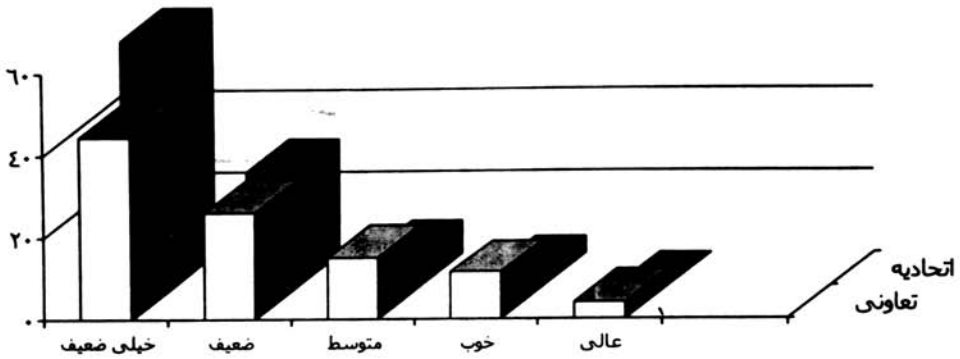

نمودار ۳. ملاک‌های پذیرش کتاب از سوی ناشران استان خراسان

۵۸/۸ درصد ناشران عضو تعاونی و ۳۸/۷ درصد عضو اتحادیه ناشران بوده‌اند. در حالی که بیش از ۷۰ درصد ناشران نقش تعاونی و حدود ۹۰ درصد نقش اتحادیه را در پیشبرد امر نشر خیلی ضعیف، و ضعیف ارزیابی کرده‌اند. این دو تشکل به موازات هم در فعالیت هستند و هیچ یک به معنای واقعی فعال نبوده و اختیارات و وظایف بسیار محدودی دارند (نمودارهای ۴ و ۵).

نمودار ۴. درصد عضویت ناشران در اتحادیه و تعاونی ناشران استان خراسان

نمودار ۵. میزان نقش اتحادیه و تعاونی ناشران استان خراسان در پیشبرد کار نشر از دیدگاه ناشران

از نظر رضایت مندی ۴۳/۸ درصد ناشران تا حدودی راضی بوده‌اند و حدود ۲۸ درصد راضی و کاملاً راضی و حدود ۲۸ درصد ناراضی و کاملاً ناراضی بوده‌اند. البته این یک واقعیت است که اکثر ناشران با عشق و علاقه کار خود را انتخاب کرده‌اند، و مطمئناً آن را بر هر فعالیت دیگری ترجیح می‌دهند. چون در غیراین صورت دست به مخاطره پذیری در حرفه‌ای کم درآمد و پرمشقت نمی‌زدند. عدم رضایت، نشان از وضعیت موجود حاکم بر نشر کشور دارد.

نمودار ۶. میزان رضایت ناشران استان خراسان از حرفه نشر

پیشنهادها

- سیاست‌های یارانه‌ای و ارائه کمک‌های مستقیم که موجب افزایش تعداد ناشران شده، اما هیچ تأثیری بر تعداد عنوان‌های منتشر شده نمی‌گذارد، و در واقع مصرف‌کننده اضافی برای کمک‌های دولت ایجاد می‌کند را باید تغییر داده و به حمایت‌های غیرمستقیم تبدیل کرد؛
- افزایش و گسترش کتابخانه‌های عمومی و تجهیز آن با کتاب‌های تازه منتشر شده؛
- تسریع در زمان دریافت مجوزهای لازم از قبیل مجوز چاپ، صدور، شابک و فهرست‌نویسی پیش از انتشار؛
- تأسیس مرکز پخش فعال با حمایت‌های دولتی به نحوی که به صورت عادلانه به امر توزیع کتاب تمامی ناشران پرداخته و درصد عادلانه‌ای از ناشران دریافت کند؛
- اختصاص سهمیه‌ای برای تبلیغ کتاب در شبکه‌های استانی و کشوری از طریق صدا و سیما با هزینه‌های پایین در حد توان ناشران و اختصاص گوشه‌ای از صفحات روزنامه‌ها به این امر؛
- ایجاد تشکیلات صنفی فعال با کسب اختیارات و قدرت اجرایی بیشتر؛
- نشر کتاب‌های درسی مورد نیاز استان خراسان به عنوان مهم‌ترین راه تشویق ناشران به نشر؛
- حمایت غیرمستقیم اقتصادی می‌تواند مشکل اقتصادی ناشران را مرتفع سازد.
- حذف کلیه هزینه‌های مربوط به دارایی، شهرداری و یا کلیه پرداخت‌هایی که به دولت مربوط می‌شود از شغل‌های فرهنگی به‌ویژه نشر کتاب؛
- ایجاد نظام اطلاع‌رسانی کارآمد و حتی المقدور ایجاد شبکه‌ای میان دست‌اندرکاران کتاب با دارابودن بانک‌های اطلاعاتی مختلف از قبیل بانک اطلاعاتی کتاب‌ها، ناشران، کتابفروشان، نویسندگان، ...؛
- و از همه مهم‌تر استفاده از شیوه‌های گوناگون برای تشویق به مطالعه.

مآخذ

۱. آذرنگ، عبدالحسین. *آشنایی با چاپ و نشر*. تهران: سمت، ۱۳۷۵.
۲. آذرنگ، عبدالحسین. "درسه راهی سیاست نشر". *آدینه*، ش ۶۱، ۱۳۷۰.
۳. اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی خراسان. *منشور سبز: آثار منتشره ناشران استان خراسان سال ۱۳۷۳*. مشهد: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی خراسان، ۱۳۷۴.
۴. اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی خراسان. *منشور سبز: آثار منتشره ناشران استان خراسان دفتر دوم سال ۱۳۷۳*. مشهد: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۵.
۵. التباخ، فیلیپ؛ اوامریا، راگیر. *نشر کتاب در جهان سوم*. ترجمه علی شکویی. تبریز: دانشگاه تبریز، ۱۳۶۴.
۶. پورممتاز، رضا. *فرهنگ جامع چاپ و نشر*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۳.

۷. حرّی، عباس. "گرایش موضوعی کتاب در ده سال اخیر". *دانشگاه انقلاب*، ش ۱۰۳، ۱۳۷۳.
۸. زندرضوی، سیامک؛ اخلاص پور، رویا. *بررسی وضعیت چاپ و نشر در کرمان ۱۳۷۰-۱۳۷۴*. کرمان: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان کرمان، ۱۳۷۵.

1. Ahmed Sheikh, Rafia. "Publishing in Pakinstan". *Pakistan Library Buletin* 20 (1) 1989-32.
2. Axtmann, - Margrt - Maes. "Publisher Advertising: A Legitimate Complaint". *Library - Aquisition: Practice and Theory*, 10(2) 1986113-116.
3. Incoln,- Robert "Vendors and Delivery: an Analysis of Selected Publishers. Publisher/agent, Distributers, and Wholsalers", *can.-libr.-j.*, 35(1) 1978, 51-57.
4. Markwith, Micchael. "Turning in the Widning gyre: some thought on the publisher - bookseller relationship" *J.- Acad.- Librarianship*, 2(1) 1978, 29-32.
5. Mastejulia, Robert. "Publisher Policies and their impact on the market". *Library - Aquisition: Practice and theory*, 11(2) 1987-139-144.